

A NAGYSZOMBATI REFORMÁTUS GYÜLEKEZET TEMPLOMA ÉS JAVAI A 17. SZÁZADBAN

VISKOLCZ NOÉMI

Péter Katalin kutatásai során számos alkalommal vizsgálta a reformáció okait, jelenségeit, következményeit, Miskolczi Csulyak István református prédikátor naplójától indulva a tizkötetes *Magyarország története* reformáció fejezetén át a sárospataki reformátusságig sokféle szempontból dolgozta fel a számára hálás témát.¹ A nagyszombati reformátusok esetében a meglévő források lehetővé teszik azt a mikrotörténeti, illetve személyes – szinte vizuális – megközelítést, amelyet Péter Katalin is szívesen alkalmazott a vizsgálati módszereiben,² segítségükkel bepillantást nyerhetünk egy szorongatott gyülekezet életébe, amely hozzávetőlegesen száz évig működött.

Korábbi kutatások

A kora újkori Nagyszombatról Granasztói György tollából született egy kis város-történeti monográfia. Ebben vallási kérdésekre elsősorban a város nyilvános tereinek használatával kapcsolatban tér ki a szerző, a templomok felekezeti váltásaira, új templomok építésére is figyelmet fordítva.³ Protestáns egyháztörténeti szempontból Stelczer János Károly (1811–1885), a város 1841-től hivatalos betöltő evangélikus lelkésze⁴ 1870-ben megjelent német nyelvű munkája a legjelentősebb.⁵ Stelczer nemcsak az evangélikusok, hanem a reformátusok történetét is megírta, és gazdag forrásanyagot csatolt a művéhez. Ebből magyarra fordított részleteket közölt Thury Etele 1900–1901-ben,⁶ aki tulajdonképpen Stelczer kutatásait összegezte a nagyszombatiakra vonatkozóan *A Dunántúli Református Egyházkerület története* című könyve első kötetében.⁷ Zoványi Jenő protestantizmus története viszont alig-alig érintette a nagyszombati gyülekezeteket.⁸

¹ PÉTER 1961; PÉTER 1985; PÉTER 2004; PÉTER 2000.

² ERDÉLYI 2011a, 115–118; ERDÉLYI 2011b, 7–8.

³ GRANASZTÓI 2004.

⁴ Stelczerről nagyon keveset tudni, nekrológja megjelent az *Evangélikus Egyház és Iskola* című lapban, 1885. 20. sz. 157–158.

⁵ STELCZER 1870.

⁶ THURY 1900, 476–479, 498–499, 510–511, 525–527, 542–545, 559–561, 583–586, 592–596, 614–616, 636–638, 846–849, 864–866 és 12 és 1901 11–13, 25–27, 42–44.

⁷ THURY 1998, 60–61, 70–71, 127–129, 531–532, 532–536.

⁸ ZOVÁNYI 2004, 127–129.

Források

A nagyszombati reformátusok történetéhez két fontos forrás áll rendelkezésre.

1. Stelczer János Károly egy jegyzetében úgy hivatkozott a nagyszombati reformátusok egy fontos forrására, az ún. *Örökös könyvre*, mint amit a debreceni reformátusok őriznek kollégiumuk könyvtárukban. A vékony kéziratos kötet ma is megvan és kutatható.⁹ A modern kötéstábla belsejébe ragasztott egykori bőrkötésen a következő cím olvasható aranyozott betűkkel: *MAGYAR EVANGELICA ECCLESIA ÖRÖKÖS KÖNYVE*, alatta a magyar címer látható. A címlapon a bővebb címkifejtés – *Laus sit Deo. Nagyszombathi Magyar Heluetica Confession levő Keresztyéni gyülekezet Eörökös könyve. Melyben Minden szükséges és megmaradasra valo dolgok irattatnak Rendszerent Nagyszombatban. Anno 1650 Die prima Januarij* – mellett két possessor bejegyzés ad felvilágosítást a kézirat 18. századi mozgásáról. Benedek Mihály feljegyzi, hogy a debreceni kollégium könyvtára Békés János laskói lelkésztől (Pastor Ecclesiae Ref. Lascoviensis) kapta ezt az értékes kéziratot 1771. július 23-án, a lap alján pedig Menyhárt Miklós könyvtáros tanúsítja, hogy e régi relikviát a címeliák között helyezi el. Békés (vagy Bekes) János 1757-től haláláig, 1775-ig lelkészkedett a drávaszögi Laskón, nem ismert, hogy hogyan jutott a kézirathoz.¹⁰ A kötet első részében az egyház bevételeit és kiadásait írták össze 1650–1654 között, majd egy 1649-ben a Veszprémi Egyházmegyében rögzített és egyedül itt fennmaradt egyházi rendszabály,¹¹ végül istentiszteleti könyörgések következnek több kéztől származóan.

2. A második forrás egy összeírás, amelyet 1674. április 16-án vettek fel a címzés szerint az egykori helvét hitvallású templomban Nagyszombat város három szenátora, három további polgár és a város jegyzője képviselőjében. A jegyzék három részből áll, elsőként a berendezéshez tartozó tárgyakat, másodikként a könyveket, harmadikként a gyülekezet birtokában lévő kötelezvényeket és adósleveleket írja le.¹² A könyvlistát 1941-ben közzétette Szimonidesz Lajos egy rövid értékelés kíséretében.¹³

⁹ A kézirat megkeresésében köszönöm Oláh Róbert igazgatóhelyettes segítségét. A kézirat jelzete: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, R 476 b, a továbbiakban *Örökös könyv*.

¹⁰ LÁBADI 1988, 1122.

¹¹ A gazdasági feljegyzésekből néhány adatot Thury Etele is felhasználta, valamint a jegyzőkönyvet közölte ld. THURY 1998, 531–532, 532–536.

¹² *Conscriptio rerum mobilium ad Templum Helveticae Confess. Hominum Tyrnaviae existens MNL OL E 156 Urbaria et Conscriptiones Fasc. 100. Nr. 44.* – latin nyelvű betoldásokkal, de nagyobb részében magyar nyelven írt leltár, hitelesítés nélküli egykorú másolat, a továbbiakban: *Conscriptio*.

¹³ SZIMONIDESZ 1941, 45–49.; további kiadása: OLÁH 2009, 248–251.

A nagyszombati reformátusok nehéz évtizedei

A reformáció hullámai az 1550-es években elérték az alsó-magyarországi szabad királyi várost, Nagyszombatot is, az Esztergomból ide menekített érseki udvar és a megmaradt katolikusok legnagyobb bánatára. A város lakói tömegesen váltak az új felekezetek híveivé a különböző országos és helyi tiltások ellenére is. A katolikus egyház azonban érdekszférájának tekintette várost, és autonómiáját folyamatosan nyomás alatt tartotta. Az 1550–1570-es évtizedek lokális vallási küzdelmeit J. Ujváry Zsuzsanna mutatta be részletesen.¹⁴ Az 1570-es évek közepére a németek, a szlovákok és a magyarok is saját evangélikus prédikátorral rendelkeztek, ügyeik képviselőjét pedig a város leggazdagabb polgára, az öntudatos, nemességet is szerző kereskedő, Thököly Sebestyén vállalta magára.¹⁵ A lutheránusok mellett a korabeli forrásokban sacramentariusnak nevezett, helvét hitelveket vallók egy csoportja is megmutatkozott a városban, de egy királyi rendelet 1578-ban véget vetett az új vallásgyakorlatoknak, és a következő két évtizedben csak titokban (magánházaknál) működhettek a gyülekezetek.¹⁶

A 17. század elején Bocskai István harca szétfeszítette ezeket a szűk kereteket. A korponai gyűlés (1605) határozata lehetővé tette egy protestáns prédikátor bevitelét Nagyszombatba, a bécsi béke pedig biztosította a szabad királyi városok polgárainak a szabad vallásgyakorlást. A gyülekezet ezekben az években szépen gyarapodott és körülbelül száz taggal rendelkezett. A református egyház és iskola – ahogy ezt Heltai János részletezte – sokat köszönhetett az erős kereskedői polgárkörnek, főként Asztalos Andrásnak és Szegedi Gáspár, illetve a körjük tömörülő mintegy két tucatnyi személynek: épületet biztosítottak, szállást és ellátást adtak a mestereknek és diákoknak, támogattak nevesebb református tudósokat (például Szenczi Molnár Albertet), finanszírozták a könyvkiadást, és ha kellett, felléptek az országgyűlésen a protestánsok érdekében.¹⁷ Egyes irodalmak szerint az 1605–1607. években a régi ferences templomot, a Szent Jakabot adták át nekik használatra, de az 1607-ben kiküldött királyi biztosok (Révay Péter, Czobor Márton, Thurzó Kristóf és a kancellár Forgách Ferenc) visszavették,¹⁸ így a gyülekezet ismét az Asztalos-féle közösségi házba kényszerült.¹⁹ A pártfogó Illésházy István nádor halálával (1609) erős támadások indultak a reformátusok ellen a város vezetése részéről. Az Asztalos által biztosított gyülekezeti házat a katolikusok megtámadták és kifosztották, és 1609. októberben a prédikátort és az iskolamestert száműzték a városból.²⁰ A reformátusok a sérelmeiket az országgyűlés elé vitték, ahol azokat orvosolták és visszahelyezték őket a jogaikba, de továbbra sem rendelkeztek templommal és iskolaépülettel. A küzdelmek is e témák körül folytak a következő

¹⁴ J. UJVÁRY 1994, 101–111.

¹⁵ Uo. 104–105.

¹⁶ STELCZER 1870, 118–122; J. UJVÁRY 1994, 106–108.

¹⁷ HELTAI 1982, 113–126.

¹⁸ IPOLYI 1875a, 265.

¹⁹ Uo. 268.

²⁰ HELTAI 1982, 117–118.

években: hozzájutnak-e épületekhez és hogy a város állja-e a gyülekezet fenntartási költségeit – ahogy egyébként a katolikusok esetében is tette ezt. A Nagyszombatban élő Forgách Ferenc érsek határozottan ellenzett bármiféle engedményt a protestánsok részére.²¹

Bethlen Gábor magyarországi hadjárata ismét változtatott az erőviszonyokon, a fejedelem többször személyesen is megfordult a városban, és jelenléte gyógyírként hatott a helyi protestánsokra. 1619. december 20-i pozsonyi rendeletében ugyan a Szent Miklós templomot elvette a reformátusoktól – még nem tisztázott, hogy mikor került egyáltalán hozzájuk – és a többség jogán visszaadta a katolikusoknak, viszont helyette az 1615-től a jezsuitákhoz (illetve előtte a domonkosokhoz) tartozó Keresztelő Szent János templomot nekik rendelte.²² 1620. április 14-én Kassáról utasította a nagyszombati tanácsot, hogy a Pázmány Péter által letett 600 forint felét a helvét hitvallásúak templomának felépítésére, másik felét a református tanulóokra fordítsák, ami ellen persze a katolikusok tiltakoztak.²³ A vita további fejezetei nem ismertek, viszont 1629-ben a protestánsok panaszt tettek az ország rendjeinél, hogy még mindig nem használhatják a templomot, és hogy az ott raktározott építőanyagokat elvitték.²⁴ Az ügy végére Forró György jezsuita rektor tett pontot: megszerezte Esterházy Miklós nádor anyagi támogatását és 1629–1637 között újjáépítették a templomot, amelyet nem csupán a jezsuita rend, hanem a helyi, éppen meginduló, Pázmány Péter alapította egyetem számára is kijelöltek, és egyben az Esterházy-család temetkezési helyévé is vált a 17. században.²⁵

Pázmány Péter esztergomi érsek sem bánt kesztyűs kézzel a nagyszombati reformátusokkal. Több alkalommal is felszólította a városi tanácsot a velük szembeni fellépésre, különösen akkor, amikor tudomására jutott, hogy továbbra is próbálkoznak a templomépítéssel. 1631. május 16-án arról értesítette a tanácsot, hogy nem ad engedélyt az egyházmegyéje területére eső építkezésre, s ha ez megtörténne, a császárhoz fordul.²⁶ Az építkezés megindulása annyira felbosszantotta Pázmányt, hogy megparancsolta a kőszállítás és téglaegetés akadályozását.²⁷ Az 1634–1635. évi soproni országgyűlésen a protestánsok ismét panasszal éltek a város és az érsek ellen, hogy nem hagyják rozzant, fából készült imaházuk megújítását,²⁸ végül Esterházy Miklós nádor beavatkozása után „a régi helyükön”, az Alsó-Patak utcai

²¹ IPOLYI 1875b, 362–389; SÖRÖS 1901, 725–727.

²² Granasztói Györgynél az is szerepel, hogy magát a Szent Miklós plébániatemplomot is a protestánsok használták 1605–1619 között, ennek azonban semmiféle forrás alátámasztását nem találtam, ld. GRANASZTÓI 2004, 56. STELCZER 1870, 131.

²³ STELCZER 1870, 132–133.

²⁴ Uo. 1870, 134.

²⁵ BÁTHORY 2001, 387–391; VISKOLCZ 2009, 245–268.

²⁶ Pázmány Péter Nagyszombat szabad királyi város tanácsához, Pöstyén, 1631. május 16. HANUY 1911, 187.

²⁷ Pázmány Péter a pozsonyi magyar királyi kamarához, Nagyszombat, 1636. március 20. HANUY 1911, 643.

²⁸ ZSILINSZKY 1891, 357.

gyülekezeti háznál kaptak engedélyt új templom emelésére 1635-ben.²⁹ A problémát ezután az okozta, hogy a templom a környező lakóházak fölé növe „kilátszott”, ezért újra le kellett állítani az építkezést,³⁰ majd az ügyet az 1637–1638. évi pozsonyi országgyűlésen ismét megtárgyalták a rendek, és újra utasították a nagyszombati tanácsot az „imaház javításának” az engedélyezésére.³¹ A protestánsok építkezései egyébként szinte mindenhol nehézségbe ütköztek a Magyar Királyság területén, a pozsonyi evangélikus és a kassai református gyülekezet templomépítési problémái a nagyszombatiakéval sok hasonlóságot mutatnak.³² A református templom a kertjében álló iskolateremmel együtt 1638-ra készült el azon az Alsó-Patak utcában lévő telken, amely egykor Paxi Györgyé volt.³³ A prédikátor házának gondját pedig úgy oldották meg, hogy 1656-ban megvásárolták a szomszédos telket és házat Kecskeméthy Jánostól.³⁴ Ez utóbbi szerződést különösen őrizték az egyház ládájában: Item Kecskeméti János házaról való levél varos pechettje alatt.³⁵

1. kép

*Nagyszombat látképe – jobbról a református templom
(Kalendariom Kristus urunk születése után valo 1658. esztendőre,
Nagyszombat, 1657, RMNy 2724)*

²⁹ STELCZER 1870, 134–135.

³⁰ STELCZER 1870, 135; FELHŐ 1946, 244.

³¹ ZSILINSZKY 1885, 13 és 46.

³² RÉVÉSZ 1897, 429–440, 489–199, 561–572; RÉVÉSZ 1896, 559–564.

³³ STELCZER 1870, 145–146.

³⁴ Uo. 1870, 139 és 146.

³⁵ Conscriptio f.7.

A következő évek a csendes gyarapodással teltek egészen 1670-ig. Ekkor a bécsi udvar a magyar katolikus egyházzal összefogva – miután a Wesselényi-mozgalom és a protestáns elit kapcsolatát bizonyítva látta – erőszakkal lépett fel a Magyar Királyság területén, hogy a legnagyobb városokban a lakosságot a katolikus hitre térítse. Eperjes, Bártfa, Lócse mellett Nagyszombatban is elrendelte az uralkodó a templomok és iskolák elfoglalását és a katolikusoknak való átadását. Nagyszombatban 1672 januárjában Pongrácz György váci püspök a helyi és német katonasággal fellépve elvette mind az evangélikusok, mind a reformátusok templomát, utóbbit a szántóföldek, rétek és haszonélvezetek jogaival együtt a pálos rendnek adták.³⁶ 1677-ben a reformátusok a náluk lévő adóslevelek alapján követelésekkel léptek fel a várossal szemben és házak, földek, szőlők árát, illetve az utánuk járó jövedelmeket kérték 2425 forint értékben. Nincs adat arról, hogy sikerrel jártak-e. 1683-ban Thököly Imre felkelés során még rövid időre visszanyerték a templomukat, de az még ugyanabban az évben ismét a pálosoké lett. A református gyülekezet tagjai vagy katolikus hitre tértek, vagy elköltöztek, a reformátusság elenyészett a városban.³⁷

1. táblázat

A református imaház / templom helye Nagyszombatban

Időszak	A gyülekezet imahelyei, templomok
1570–1578	A városi ispotály kápolnája, Szent Ilona templom a város déli részén a protestánsok részére ³⁸
1580 k.–1605	Asztalos András gyülekezeti háza a Béka utcában
1605–1607	Bocskai István biztosította a volt ferences Szent Jakab templomot, visszaveszik
1619–1622	Bethlen Gábor biztosította a volt domonkos, majd 1615-től jezsuita Keresztelő Szent János templomot Esterházy Miklós új templomot épít a helyén 1629–1637
1635–1638	Építkezés az Alsó-Patak utcában lévő telken, lerombolják, majd újra felépül a templom
1638–1666 1666 1666–1672	Alsó-Patak utcai saját templom tűzvész, újabb építkezés 1672-ben Pongrácz György váci püspök vezényletével elveszik és a pálos rendnek adják
1683	Thököly Imre visszaadja, majd újra elveszik, immár véglegesen a pálosoké

A pálosok a Szent József tiszteletére felszentelt templomot barokkizálták, az Alsó-Patak utca neve a későbbiekben Pálosok utcára változott. Az egyhajós, szerénynek mondható templom ma is áll a Paulinska utcában egy modern és jellegtelen környezetben.

³⁶ STELCZER 1870, 139–143.

³⁷ Uo. 1870, 147–148.

³⁸ Uo. 1870, 76–79.

2. kép

Az egykori református, ma Szent József pálos templom Nagyszombatban

A nagyszombati református gyülekezet gazdálkodása az *Örökös könyv* és az 1674-es összeírás alapján

Az *Örökös könyv* műfaját tekintve omniárium jellegű; ³⁹ a gazdasági jegyzetek mellett egyházi rendszabályt és magyar nyelvű prédikációkat is tartalmaz, s mint kiderül, az egyház ládájában más iratokkal együtt tartották. Az első oldalakon a jövedelmeket, bevételeket és kiadásokat jegyezte fel az ismeretlen kéz a következő felosztásban:

- f.3. Legata es Restantia penzek
- f.6. Búza, Zab, Köles Lencze es egyeb Restantiaja
- f.8. Az Ecclesiahhoz tartozo Harmadfel haz utan valo Földekről
- f.9. Dezma jövedelem
- f.10. Szőlőbeli Termesről valo jövedelem
- f.11. Canisaeus Mihaly Praedicator Urunk fizetesoról valo igazitas
- f.12. Canisaeus Mihaly Praedicator Urunk fizetese
- f.13. Schola Mester Uram fizetese
- f.14. Ecclesia jövedelme
- f.16. Ecclesia penzbol valo jövedelme esztendőkent
- f.17. Comaromi Janos Praedicator Urunk fizetese
Michael Brue Nemet Mester fizetese
- f.18. Szilagyi Istvan Praedicator Urunk fizetese
- f.19. Berenyi Gergely Uram Schola Mester fizetese

³⁹ Ezekről bővebben: IVANYOS 1982, 148.

Az adatok alapján megállapítható, hogy a gyülekezet ügyesen gazdálkodott a hívek támogatásával: voltak földjei, részben gabonával bevetve, erdői, szőlői, főként a nyugatra fekvő Modorban, ahol saját szőlőművelést folytattak (a gyöngyösi gyülekezetéhez hasonlóan).⁴⁰ A bérbe adott földekből dézsmajövedelmek is származtak, ezeket egészítették ki egyéb támogatások, például „Groff Khunn Istvan Urunk eő naga spaczai joszágábul valo dezsmajövedelem, az mely minden esztendőben, ide az Ecclesiahoz szolgáltatik: úgy mint Búza, Zab, Arpa, lencze, Köles”,⁴¹ és ide sorolható az Apaffy István által minden évben Erdélyből megküldött húsz forint.⁴² Időnként más bevételek is gyarapították a vagyont, 1653-ban Ego Lázárné adományozott egy 32 latot nyomó ezüst pártaövet, amelyet azonnal el is adtak Szilágyi István prédikátornak 24 forintért.

A mintegy tucatnyi adóslevél pedig azt jelzi, hogy kölcsönöket is folyósítottak a pénzeikből, amelyek további szerény hasznot hajthattak. A vagyonsziszterásban tételszerűen felsorolt, és az *Örökös könyv* adatait jól kiegészítő, vagy azt átfedő kötelezvények arról tanúskodnak, hogy a gyülekezeti egyes tagjai nagyobb összegekkel is tartoztak, akár 400–500 forinttal is. A nevek között feltűnnek a nagy kereskedőcsaládok tagjai: Szegediek, Paksiak (Paxi), Aradiak. Az 1674-es inventálás szerint a kintlévőség összesen 2633 forint volt. Érdekes, hogy az ismert kiadott végrendeletekben nem tükröződik vissza a református egyház felé az elkötelezettség, összesen egy olyan testamentum emelhető ki, amely megfogalmazása szerint a „helvét atyafiakra” hagy vagyonelemeket. Paxi Zsófia 1678. szeptember 21-én kelt végrendelete a templomelvétele után hat évvel keletkezett és visszatükrözi a bizonytalan jogi helyzetet:

„Modri szabad város határán levő Saiba szőlőmet és emellett ötven aranyat in specie hagyom és bízom az itt való nemes Nagi Sombat város magistrátusa gondviselése alá, hogy azt bírja, gondját viselje a nemes város olyan okkal és móddal, hogy jövedőben, ha Istennek tetszéséből az itt való helvetica ecclesia és templom visszaadatnék, azon helvetica confession lévő atyafiaknak tehát mind ezen szőlő s mind az ötven arany azon templomra adattassék fogyasztás nélkül. Ha pedig csak a mostani állapotjában maradna, tehát legyen ezen Nagi Szombath városé mindenkör. Ugyanott Modron a szegény atyám hagyott vala egy szőlőt azon ecclesiára és most öcsém, Paxi János bírja, ezt is a nemes Szombath városa bírja még az ecclesia előbbeni állapotjára jut.”⁴³

A helyzet furcsaságát ebben a végrendeletben az is jelzi, hogy Paxi Zsófia a reformátusokon kívül a „nagy szentegyházra”, azaz a Szent Miklós templomra és a pálos, valamint a ferences barátokra is hagyott kisebb összegeket.⁴⁴ Itt kell megemlí-

⁴⁰ NÉMETH 1991, 15–16.

⁴¹ *Örökös könyv* f. 9.

⁴² Uo. f.16.

⁴³ NÉMETH 1995, 115.

⁴⁴ Uo.

teni egy másik hagyatékot is: Lorántffy Zsuzsanna régi tarcali házáat az ahhoz tartozó szőlőkkel együtt a komáromi, pápai, érsekújvári, nagyszombati, nagygyőri eklézsiákra és iskolákra testálta, kérve, hogy műveljék meg a szőlőket, és a jövedelmeiket fordítsák a prédikátorokra és iskolamesterekre.⁴⁵

Prédikátorok és iskolamesterek az 1650-es évek elején

2. táblázat

A prédikátorok és iskolamesterek fizetése 1650-es évek elején

Név/Jövedelem	Késpénz (magyar forint)	Gabona (mecz)	Bor (akó)	Fa (szekér)	Szalma (szekér)
Kanizsai Mihály prédikátor 1649–1651	100	búza 80	5	10	2
Szilágyi István iskolamester 1649	80	búza 16	–	8	–
Komáromi János prédikátor 10 hónap (nincs megadva év)	112,50, de mivel 10 hónapot volt, 93-at kapott	búza 80	5	10	–
Michael Brue német iskolamester 1651. február 25. – szeptember 30.	80 adós maradt 24 forinttal	búza 16	–	8	–
Szilágyi István prédikátor 1651. május 1-től	100	búza 80	5	12	–
Berényi Gergely iskolamester 1652. február 11.	60	rozs 16	–	8	–

A rangidős lelkész Kanizsai (Canisaeus) Mihály volt ekkor, aki 1616-ban a heidelbergi egyetem diákjaként Szenczi Molnár Alberttel is kapcsolatban állt, majd a komáromi rektorság után 1625-ben már biztosan Nagyszombaton működött, vagyis több mint két évtizede szolgált.⁴⁶ Anyagilag öt tartották a legnagyobb becsben, hiszen öt akó bor és két szekér szalma is járt neki a készpénzen, búzán és fán kívül. A gyülekezet második prédikátora Komáromi János volt valamivel kevesebb járandósággal, azonban tíz hónap után távozott. Az ő helyére lépett az addigi iskolamester Szilágyi István 1651 májusától. Ugyanennek az évnek februárjától egy német iskolamestert is alkalmaztak Michael Brue személyében, aki csak fél évig ma-

⁴⁵ Lorántffy Zsuzsanna végrendelete, 1659. október 30. SZILÁGYI 1875, 601.

⁴⁶ Az 1619. évi körmendi zsinat résztvevői között a komáromi iskola rektora, ld. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár VIII. (1910) 52.; HELTAI 1982b, 285.

radt, majd érkezett Berényi Gergely 1652 februárjában, aki iskolamesteri állást töltött be.⁴⁷ Tehát a gyülekezet két prédikátort és amikor lehetséges volt, két iskolamestert is tartott.

A templom javai és a könyvtár 1674-ben

Az 1671 februárjában történt templomfoglalást követően a gyülekezet javait csak 1674-ben írták össze, tehát a templomi felszerelés, a könyvek és a kis levéltár még évekig helyben maradt. Míg a kassai reformátusok elmenekítették a vagyonukat Erdélybe,⁴⁸ a nagyszombatiak feltehetőleg valami változásban bíztak. Az összeírás célja, illetve a vagyon további sorsa nem világos, ahogy említettem, három évvel később a gyülekezet anyagi rekompenciát igényel a várostól. Az inventálók között hárman a várost (Hillepront János, Nagy István, Radzt Miklós), hárman a református közösséget képviselték (Szellesy Miklós, Váradi János, Kevi István), valamint jelen volt a város jegyzője, Rechey István.

Az elsőként leírt két kulcsú vasas láda nagyméretű lehetett, számos tárgyat rejtett magában: a 39 latot nyomó aranyozott ezüstkehely, fehér ólom keresztelőmedence, másik réz medence és réz gyertyatartók mellett elsősorban textíliákat. Míg az ezüstkehely az úrasztali kehely lehetett, nincs nyoma kenyérszító tálnak és úrasztali kannának, keresztelő kancsónak és tálnak, a liturgia kellékei kicsit hiányosnak tűnnek, elképzelhető, hogy az értékesebb fémtárgyakat mégis kimentették a templomból.⁴⁹ Ezzel szemben a textilanyag gazdag mind funkcióban (úrasztalra való szőnyeg, terítő, szószék takaró, kehelyre való keszkenő, koporsóra való bársony, abroszok, szőnyegek), mind anyagféléseiben (atlasz, pamut, bársony, selyem, patyolat, kamuka, karmazsin, cinadorf), mind pedig díszítettségben (skófi-ummal, ezüst- vagy aranyszállal hímzett, csipkével szegett, arany peremmel, sújtással, rojttal díszített). Kettőbe évszámot – 1628 és 1641 – is hímeztek, motívumként virágokat, csillagokat, koszorút, bárányt, IHS monogramot, Ábrahám és Izsák áldozatát említi a leírás. Néhány esetben a textília állapotáról is megjegyzést tesznek: új, kopott, viselt, lyukas.⁵⁰ S bár a leírások szükséztűek, egy-egy esetben érezhető, hogy a textília szépsége megragadta a szemlélőt: „Item mégis egy patyolat keszkenő, arany s ezüst skófi-ummal varrott öreg virágos, melynek közepében egy bárány, amint írva köröskörül vagyon, megnémul a nyíró előtt, mint a bárány, addálván egy esztendő számot 1641.”⁵¹ Viszont az egyik perzsaszőnyegről („melynek a közepe sárga”) tudjuk, hogy igen értékes volt, ugyanis 1677-ben ezt, illetve ennek az árát, 805 forintot, visszakövetelik a várostól.⁵²

⁴⁷ A nevek egy részét Thury Etele alapján táblázatszerűen közölték: HUDI ET ALIA 2009, 234–235.

⁴⁸ RÉVÉSZ 1897, 492.

⁴⁹ A református úrvacsorai edényekről ld. P. SZALAY 2012, 41–44.

⁵⁰ A témáról ld. LÁSZLÓ 2008, 224–236.

⁵¹ Conscriptio f.2.

⁵² STELCZER 1870, 146.

3. táblázat
A templomi javak tárgytípusok szerint

kehely	1
szőnyeg	5
abrosz	5
keszkenő	15
koporsóra való bársony	1
medence	2
gyertyatartó	3
könyv	106 leírt + 11 nem részletezett

A 117 kötetnyi könyvtár templomi elhelyezése nem ismert, a református templomokban azonban előfordult, hogy az úr asztala polcos kiképzésű volt, s ott tárolták a könyveket, de esetleg ládákban is elképzelték.⁵³ Az inventálás során rövid leírásra törekedtek, többnyire a szerzőt, a címet és a kiadás helyét tüntették fel. Az utóbbiak egyértelműen a 16–17. században kiformalódó svájci és német református, esetleg evangélikus egyetemi-nyomdai központok: Genf, Zürich, Bazel, Frankfurt, Hanau, Siegen, Heidelberg, Tübingen, Bréma, Amszterdam, Herborn. A könyvek feltehetőleg prédikatori hagyatékokból, esetleg a hívők adományaiból érkezettek a templomi gyűjteménybe. Az élen két Biblia állt: a Váradon 1660-ban kiadott magyar nyelvű, valamint két bázeli latin nyelvű példány, ezeket egészítették ki a szintén a napi istentiszteletekben szükséges énekeskönyvek, amelyből az „öreg magyar graduale” egyértelműen a Geleji István-féle 1636-ban Gyulafehérváron kiadott kötetel azonosítható. Ebből ma 14 könyvtárban 15 példányt tartanak számon,⁵⁴ és a református egyházban igyekeznek követni az egyes példányokat.⁵⁵ Ugyan a nagyszombati öreg graduál későbbi sorsáról nem tudunk, de azt igen, hogy 1645-ben még nem volt a gyülekezeté, ugyanis Klobusiczky András ekkor ezt írta I. Rákóczi György fejedelemnek Nagyszombatból: „az itt vala praedikator említé tegnap, hogy Nagyságod azt írta volna ezelőtt 2 esztendővel, hogy bizonyos számu Graduált s Geleji uram Postillaja-félét is köldet ide Nagyságod; de ide semmit nem hoztak, ha volnának olyan exemplarok, jó volna jó alkalmatossággal köldeni egynehányat benne, ide is kedves lenne az ecclesiáknál.”⁵⁶

Kálvin főművei közül a *Defensio orthodoxae fidei* és az *Institutio Christianae religionis* szerepelt a listán, Theodor Bezától egy meg nem nevezett „volumen” és a *Confessio Christianae fidei* valamelyik genfi kiadása. A prédikációk, halotti beszédek összeállításához, zsoltárok magyarázatához számos irodalom állt rendelkezésre. A magyar református anyag viszont kevés, a debreceni hitvallás (*Item con-*

⁵³ P. SZALAY 2012, 27–30.

⁵⁴ RMNy 1643. tétel

⁵⁵ PAP 2011, 440–453.

⁵⁶ Klobusiczky András I. Rákóczi Györgynek, Nagyszombat, 1645. november 14. SZILÁGYI 1885, 400.

fessio catholica de praecipuis Debrecziny. Debrecen, 1567)⁵⁷ és Milotai Nyilas István *Speculum Trinitatis* (Debrecen, 1622) említhetők. A nagy református szerzők közül többen is szerepelnek egy-egy művel, így Daniel Tossanus, Abraham Scultetus, David Pareus, a cseh testvérek egy fontos tagja, Esrom Rüdinger, Bartholomäus Keckermann; de olyan ritkaságok is feltűnnek, mint az alkémista-hermetikus Raphael Egli Apokalipszis-kommentárja. A néhány népszerű jezsuita mű, például Roberto Bellarminoé, a hitvitákhoz szolgálhatott alapanyagul. Szimonidesz Lajos megállapítása, mely szerint a könyvtár „apparatus” és „instrumentum” volt a helyi lelkészek számára, hogy az ellenséges környezetben hely tudjanak állni,⁵⁸ ma is elfogadható.

Összegzés

A nagyszombati reformátusság története még a magyar protestantizmus történetében is különleges, mégpedig azért, mert rendkívül ellenséges társadalmi és egyházi környezetben kellett felnőniük és helyt állniuk. A reformáció terjedésével párhuzamosan az Esztergomból Nagyszombatba kerülő magyar katolikus egyházi központ és annak látványos ki- illetve újjáépülése és türelmetlensége végig szorongatót jelentett a gyülekezetnek. Hiába garantálták törvények, a város – engedve a katolikus egyházi és politikai nyomásnak – sokszor akadályozta a szabad vallásgyakorlatot. S bár a módos hívők stabil anyagi háttérrel biztosították az egyház működtetéséhez, még a saját imahely megteremtése sem volt egyszerű: kezdetben magánházaknál, néhány évig a katolikusoktól elfoglalt templomokban, majd 1638-tól a saját telken, saját erőforrásukból felépített templomokban gyakorolhatták a hitüket a nagyszombati reformátusok egészen az 1680-as évekig, amikor véglegesen felszámolták a protestantizmust a városban.

BIBLIOGRÁFIA

BÁTHORY 2001

BÁTHORY Orsolya: Dobronoki György S. J. latin nyelvű diáriuma. In: *Pázmány Péter és kora*. Szerk. HARGITTAY Emil. Piliscsaba, 2001, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2001, 387–391. (Pázmány Péter Irodalmi Műhely: Tanulmányok 2.)

ERDÉLYI 2011a

ERDÉLYI Gabriella: Kalandozások a kora újkorban. Péter Katalin munkássága. *Aetas*, 26. 2011. 108–124.

ERDÉLYI 2011b

ERDÉLYI Gabriella: „Úgy sétálok a történelemben, ahogy a mindennapi életben.” Interjú Péter Katalinnal 75. születésnapja alkalmából. *Korall*, 46. 2011. 5–14.

⁵⁷ Conscriptio f.6.;

⁵⁸ SZIMONIDESZ 1941, 46.

FELHŐ 1946

FELHŐ Ibolya: A szabad királyi városok és a magyar kamara a XVII. században. *Levéltári Közlemények*, 24. 1946. 209–267.

GRANASZTÓI 2004

GRANASZTÓI György: *A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711*. Budapest, 2004, Akadémiai.

HANUY 1911

Pázmány Péter összegyűjtött levelei. Sajtó alá rend. HANUY Ferenc. II. kötet (1629–1637). Bp., 1911, M. Kir. Tud.-Egyetemi Nyomda.

HELTAI 1982a

HELTAI János: Egy művelődéspártoló polgári kör a XVII. század elején. *Magyar Könyvszemle*, 98. 1982. 113–126.

HELTAI 1982b

HELTAI János: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*, 1980. Budapest, 1982, Országos Széchényi Könyvtár.

HUDI et alii 2009

A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai. I. 1526–1760. Kiad. HUDI József, KÖBLÖS József, KRÁNITZ Zsolt, MEZEI Zsolt. Pápa, 2009, Pápai Református Gyűjtemények. (A Pápai Református Gyűjtemények Kiadványai, Forrásközlések 10.)

IPOLYI 1875a

Veresmarti Mihály megtérése históriája. Kiad. Ipolyi Arnold. Budapest, 1875, Szent István Társulat.

IPOLYI 1875b

IPOLYI Arnold: *Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái. Korrajz a hitújítás idejéből*. Budapest, 1875, Szent István Társulat.

IVANYOS 1982

IVANYOS Lajos: A Magyarországi Református Egyház levéltárügye a reformációtól 1715-ig. *Levéltári Szemle*, 32. 1982. 141–168.

J. UJVÁRY 1994

J. Ujváry Zsuzsanna: Katolikus papot vagy prédikátort? (Nagyszombat város küzdelme a protestáns hitért az 1570-es években). *Ráday Évkönyv*, VII. 1994. 101–111.

LÁBADI 1988

LÁBADI Károly: Önkormányzat és érdekvédelem a drávaszögi alfalukban. *Híd*, LII. 1988. 486–493.

LÁSZLÓ 2008

LÁSZLÓ Emőke: Magyar reneszánsz hímezések a 16–17. században. In: *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század)*. Szerk. MIKÓ Árpád, VERŐ Mária. Budapest, 2008, Magyar Nemzeti Galéria, 224–236.

NÉMETH 1991

NÉMETH Gábor: *Gyöngyösi testamentumok és fassiólevelek 1642–1710*. Eger, 1991, Heves Megyei Levéltár. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai)

NÉMETH 1995

NÉMETH Gábor: *Nagyszombati testamentumok a XVI–XVII. századból*. Budapest, 1995, Magyar Nemzeti Múzeum.

OLÁH 2009

Protestáns intézményi könyvtárak Magyarországon. 1530–1750. Kiad. OLÁH Róbert. Budapest, 2009, Országos Széchényi Könyvtár. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/2.)

PAP 2011

PAP Ferenc: A kőrösi Öreg graduál története és üzenete. *Református Szemle*, 104. 2011. 440–453.

PÉTER 1961

PÉTER Katalin: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen (Olaszliszka küzdelme földesuraival a XVII. században). *Történelmi Szemle*, 4. 1961. 427–441.

PÉTER 1985

PÉTER Katalin: A reformáció és művelődés a 16. században. In: *Magyarország története 1526–1686*. III/1. kötet. Szerk. R. VÁRKONYI Ágnes. Budapest, 1985, Akadémiai, 475–604.

PÉTER 2000

PÉTER Katalin: Lorántffy Zsuzsanna. In: *Lorántffy Zsuzsanna album*. Szerk. TAMÁS Edit. Sárospatak, 2000, Sárospataki Rákóczi Múzeum, 9–67. (Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 39.)

PÉTER 2004

PÉTER Katalin: *A reformáció: kényszer vagy választás?* Budapest, 2004, Nemzeti Tankönyvkiadó.

P. SZALAY 2012

P. SZALAY Emőke: *Református egyházművészet*. Debrecen, 2012, Magyar Református Egyház Gyűjteményi Tanácsa. (Magyar Református Egyház Javainak Tára)

RÉVÉSZ 1896

RÉVÉSZ Kálmán: A kassai református egyház és iskola javai és alapítványai 1683., 1694. *Történelmi Tár*, 19. 1896. 559–564.

RÉVÉSZ 1897

RÉVÉSZ Kálmán: A kassai első református templom története. *Protestáns Szemle*, 8. 1897. 429–440; 9. 1897, 489–499; 10. 1897, 561–572.

RMNY

Régi Magyarországi Nyomtatványok. III. kötet. 1636–1655. Szerk. HELTAI János. Budapest, 2000, Akadémiai.

SÖRÖS 1901

SÖRÖS Pongrác: Forgách Ferenc a bíboros. *Századok*, 35. 1901. 725–727.

STELCZER 1870

STELCZER János Károly: *Geschichtliche Darstellung der sehr merkwürdigen Schicksale und Glaubenskämpfe der ev. Kirchengemeinden, sowohl Augsb. als Helv. Confession in der königl. Freistadt Tirnau in Ungarn*. Pest, 1870.

SZILÁGYI 1875

A két Rákóczy György fejedelem családi levelezése. Kiad. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1875, MTA. (Monum. Hung. Hist. I. oszt 24-ik köt.)

SZILÁGYI 1885

A linzi béke okirattára. Kiad. SZILÁGYI Sándor. Budapest, MTA, 1885.

SZIMONIDESZ 1941

SZIMONIDESZ Lajos: Három protestáns parókhialis egyházi könyvtár a XVII. században. *Magyar Könyvszemle*, 65. 1941. 38–49.

THURY 1900

THURY Etele: Szemelvények a nagyszombati prot. egyházak multjából. *Dunántúli Protestáns Lap*, 11. 1900, 476–479, 498–499, 510–511, 525–527, 542–545, 559–561, 583–586, 592–596, 614–616, 636–638, 846–849, 864–866; 12. 1901, 11–13, 25–27, 42–44.

THURY 1998

THURY Etele: *A Dunántúli Református Egyházkerület története*. I. kötet. 1523–1674. Pozsony, 1998, Kalligram. (Csallóközi Kiskönyvtár)

VISKOLCZ 2009

VISKOLCZ Noémi: Az Esterházyak temetkezéseiről a 17. században. *Művészettörténeti Értesítő*, 58. 2009. 245–268.

ZOVÁNYI 2004

ZOVÁNYI Jenő: *A magyarországi protestantizmus története*. Máriabesnyő-Gödöllő, 2004, Attraktor. (Historia incognita)

ZSILINSZKY 1885

ZSILINSZKY Mihály: *Az 1637/8-ki pozsonyi országgyűlés történetéhez.* Budapest, 1885, MTA. (Értekezések a történelmi tudományok köréből XII. kötet)

ZSILINSZKY 1891

ZSILINSZKY Mihály: *A magyar országgyűlések vallásiügyi tárgyalásai: a reformációtól kezdve.* II. kötet. *A bécsi békekötéstől a linczi békekötésig. 1608–1647.* Budapest, 1891, MTA.